
ԱՐՎԵՍՏԱԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆ ԵՎ ՃԱՐՏԱՐԱՊԵՏՈՒԹՅՈՒՆ

ՀԱՅ ԱՐՎԵՍՏԱԳԵՏՆԵՐԸ ԻՐԱՆՈՒՄ

ՇՈՒՇԱՆ ԱՅՎԱԶՅԱՆ

Պարսկահայքը մեծ գնահատանքի արժանի ավանդույթներ է հաստատել Իրանի մշակույթի տարբեր ճյուղերում, կարևոր ներդրումներ կատարել Իրանի գիտության, տնտեսության, քաղաքականության և այլ ասպարեզներում: XX դարի սկզբին՝ Ղաջարական հարստության անկումից հետո, Ռեզա շահը ձեռնամուխ եղավ սոցիալ-տնտեսական և մշակութային նոր քաղաքականության: Եվրոպայից ներթափանցեցին արվեստի և գիտության մի շարք ճյուղեր, որոնց զարգացման ոլորտում անփոխարինելի դեր են կատարել իրանահայերը: Իրանի արդիականացման ու եվրոպականացման գործընթացում այդ դերն ըստ արժանվույն կարևորել են իրանահայ գաղթօջախի ուսումնասիրողներ Հ. Փափլանյանը, Վ. Բայբուրդյանը, Ա. Նավասարգյանը, Ց. Բրուտյանը և այլք¹: Այս խնդրին բազմիցս անդրադարձել են նաև պարսիկ ժամանակակից անվանի պատմաբաններ Խոսրով Չաքերին, Աբբաս-Ալի Սալեհին, գիտնական, գրող Համայիլ Ռայինը, որը, մասնավորապես, Հայաստանը համարում է Իրանի անբաժան մի մասը, իսկ իրանահայերին՝ հայ իրանցիներ²:

Հայերի ներգործության, երկու հարևան մշակույթների փոխհարստացման գործընթացը շարունակվում է նաև մեր օրերում: Մեզ հետաքրքրող արվեստագետների վերաբերյալ պահպանված տեղեկությունները լրացնելու և նյութն ամբողջացնելու նպատակով 2013 թ. մեկնել ենք Թեհրան և մասնակցել հունվար ամսին կայացած Իրանի հայերի մշակութային շաբաթին: «Հուր» մշակութային կազմակերպության նախաձեռնած միջոցառումը մեծ արձագանք

¹ Տե՛ս **Փափլանյան Հ.**, Իրանահայ համայնքը (1941-1979), Երևան, 1989: **Բայբուրդյան Վ.**, Իրանի հայ համայնքը: Արդի հիմնախնդիրներ, Երևան, 2013, **Բրուտյան Ց.**, Հայ երաժշտական մշակույթի աշխարհասփիւռ ընձիւղները, Երևան, 1996, **Navasargian Alice**, The Immortals, A Pictorial Anthology of Historiographic Works, Brief History of Armenia & Armenians in Persia, Glendale, California, 2012:

² Չաքերի Խ., Ալի-Սալեհի Ա., Ռային Է. և այլք:

ունեցավ Թեհրանում: Հայկական մշակույթի տարբեր ճյուղեր ներկայացնող հարուստ ցուցադրությունները և համերգային կատարումները տեղի ունեցան Իրանի արվեստագետների տանը: «Շահնագ» սրահում պաշտոնական բացման արարողությանը ներկա էին Իրանի Իսլամական Խորհրդակցական խորհրդի հայ և պարսիկ պատգամավորներ, Իրանում Հայաստանի դեսպան Գ. Առաքելյանը, անվանի արվեստագետներ, մշակութային-հասարակական գործիչներ: ԻԻՀ մշակույթի նախարարության կրոնական փոքրամասնության գծով գրասենյակի ղեկավար Սաիդ Թաղավալի և Թեհրանի հայերի թեմական խորհրդի նախագահ Է. Բաբախանյանի կողմից տարբեր ոլորտներում գործող արվեստագետները պարգևատրվեցին հուշանվերներով: Իրանի արվեստների դպրոցի տնօրեն Մեջլիս Սերսենգին իր խոսքում նշեց, որ այլ ազգերի ներկայացուցիչների շարքում հայերի ներգործության չափաբաժինն անհամեմատ մեծ է: Նրա կարծիքով Իրանի հայերը կարողացել են իրենց մշակույթի տարրերը միաձուլել իրանականի հետ և ստեղծել մեկ մշակութային միավոր: Բացի դրանից հայ արվեստագետների մեծ մասն ունի միջազգային ճանաչում: Արվեստաբան, պատմաբան Արիադ Դադվեն նկատեց, որ անհնարին կլիներ ճանաչել Իրանի պատմությունն առանց հայերի մշակույթն ու պատմությունն իմանալու: Հատկապես տպավորիչ էր պարսիկ հայտնի գեղանկարիչ Այդին Աղդաշլուի ելույթը. «Ես անձամբ հայերին օտար չեմ համարում և համոզված եմ, նրանց ազդեցությունը Իրանի մշակույթի և արվեստի վրա այնքան շատ և կարևոր է եղել, որ նրանց մասին միշտ պետք է խոսել և գրել: Ես երախտապարտ եմ հայերի Իրանում ունեցած ազդեցության համար, որոնցից ինքս շատ բան եմ սովորել»: Միջոցառման ավարտից հետո «Ալիք» օրաթերթում լույս տեսավ Ա. Աղդաշլուի հոդվածը՝ «Հայերի ազդեցությունը Իրանի արվեստի վրա չի կարելի չնկատել» խորագրով³:

Թեև Իրանի Իսլամական հեղափոխությունից հետո դասական երաժշտարվեստը որոշակիորեն դադարեց զարգանալ, այսուհանդերձ տարբեր անհատներ և մշակութային օջախներ շարունակեցին իրենց գործունեությունը նոր քաղաքական պայմաններում:

Ըստ ամենայնի, XX դարի սկզբին դասական երաժշտարվեստը Իրան մուտք է գործել շնորհիվ իրանահայ արվեստագետների⁴: Իրանի կոմպոզի-

³ «Ալիք» օրաթերթ, թիվ 19 (21574), 28 հունվար, 2013:

⁴ Երբեմնի գերտերության՝ Իրանի անսահման բնական պաշարները գրավել են գրեթե բոլոր երկրների ուշադրությունը, ինչի արդյունքում XIX դարի երկրորդ կեսից Իրանը տնտեսական, առևտրային համագործակցության կապեր է կնքել Անգլիայի, Գերմա-

տորական արվեստի ուսումնասիրությունն ուղղակիորեն կապվում է իրանահայ երաժիշտների գործունեությանը: Իրանահայ կոմպոզիտորներից **Ա. Տեր-Հովհաննիսյանը** (1870-1960), **Ն. Գալանդեթյանը** (1881-1944), **Լ. Գրիգորյանը** (1886-1957), **Ա. Պատմագրյանը** (1898-1981) և **Հ. Գրիգորյանը** (1893-1975) հանդիսացան եվրոպական երաժշտական արվեստի և կրթության հիմնադիրներն Իրանում: XX դարի սկզբին նրանք իրենց առաքելությունն իրականացրել են՝ դասական երաժշտարվեստի հիմքերը սերմանելով ինչպես իրանահայերի, այնպես էլ իրանցիների շրջանում: Նրանք անուրանալի ավանդուն են նաև Իրանի ժողովրդական երգարվեստի ուսումնասիրության և պրոֆեսիոնալ երաժշտությունը դրանով արգասավորելու գործում:

XX դարի կեսերից պրոֆեսիոնալ արվեստի բազմակողմանի զարգացումը շարունակեցին և այն բարձրացրին միջազգային հարթակներ **Ռուբեն Գրիգորյանը**, **Էմանուել Մելիք-Ասլանյանը**, **Հրանտ Բեկլարյանը**, **Ալֆրեդ Մարդոյանը**, **Լյուդվիգ Բազիլը**, **Ավետիս Ջամբազյանը** և այլք, որոնք իրենց լայնածավալ գործունեությամբ նոր ազդակներ հաղորդեցին Իրանի մշակութային կյանքին, մասնավորապես պրոֆեսիոնալ երաժշտարվեստին՝ դառնալով դրա առաջատարները: Նշված արվեստագետները ճանաչված էին կոմպոզիտորի, դիրիժորի ու խմբավարի, փայլուն կատարողի ու մանկավարժի բազմակողմանի, արդյունավետ գործունեությամբ: Գրեթե բոլոր հեղինակներն անդրադարձել են իրանական երգերին, մշակել կամ բազմաձայնել դրանք՝ իրանական ազգային երաժշտությանն աստիճանաբար հաղորդելով բազմաձայն և սիմֆոնիկ հնչողություն: Իրանահայ կոմպոզիտորների արվեստը բարձր է գնահատվել Իրանում, և այդ մասին հարուստ տեղեկություններ են արձանագրված իրանական մամուլի էջերում: Այս կոմպոզիտորների ստեղծագործական ընդհանրական դիմանկարին են նվիրված նաև մեր հոդվածները⁵:

նիայի և այլ պետությունների հետ: Առևտրատնտեսական հարաբերություններին զուգահեռ զարգացել են նաև մշակութային հարաբերությունները՝ նպաստելով եվրոպական երաժշտարվեստի տարբեր ժանրերի ներթափանցմանը Իրան: Այդպես Անգլիայից մասնավորապես մուտք գործեց նվագախմբային արվեստը՝ իր հարուստ ավանդույթներով և զինվորական քայլերգի ժանրային երկացանկով:

⁵ Տե՛ս **Այվազյան Շ.**, Հայ երաժիշտների դերը Իրանի երաժշտական մշակույթի ձևավորման գործում // «Երաժշտական Հայաստան», 1 (48), 2015, էջ 70-75: **Այվազյան Շ.**, Իրանահայ կոմպոզիտորական արվեստ: Լ. Բազիլ // «Կանթեղ», 1 (66), 2016, էջ 210-218: **Այվազյան Շ.**, Հայ կոմպոզիտորները Իրանի երաժշտական մշակույթի համատեքստում // Երիտասարդ հայ արվեստաբանների գիտական տասներորդ. նստաշրջանի նյութեր, Երևան, 2016, էջ 214-220:

Այս հոդվածի նպատակն է, ըստ իրանական մամուլի ընձեռած տեղեկությունների, կարևորել առավել ակնառու հայ արվեստագետների ներդրումը Իրանի երաժշտակրթական և մշակութային հաստատությունների կազմավորման և զարգացման ոլորտ, քանզի եվրոպական կրթություն ստացած հայ արվեստագետները մշտապես զբաղեցրել են հասարակական ու պետական կարևոր պաշտոններ: Այս հոդվածը մասնավորապես հիմնված է Թեհրանի մշակութային օջախներից ու անհատ արվեստագետների պահոցներից ձեռք բերված արխիվային նյութերի, հաճախ պատճենահանումների և ձեռագիր նմուշների վրա, ինչպիսին են օրինակ՝ Թեհրանի կոնսերվատորիայում ընթերցված վաստակաշատ խմբավար Տ. Սուքիասյանի դասախոսությունները, բազմաթիվ հարցազրույցներ, համերգային թուղթիկներ, ինչպես նաև մեր ուսումնասիրության առարկա կոմպոզիտորների սաների, այժմ պատկառելի արվեստագետների հայտնած տեղեկությունները: Կարևոր աղբյուրներից նշենք նաև Ալիս Նավասարգյանի՝ Միացյալ Նահանգներից ուղարկած նյութերը Ռ. Գրիգորյանի և Նրա երաժշտական ընտանիքի գործունեության մասին:

Պարսիկների կողմից հատկապես ընդունված և սիրված էր Գրիգորյանների երաժշտական ընտանիքը: Նրանց նահապետը՝ **Լևոն Գրիգորյանը**, երաժշտահասարակական բազմաբնույթ գործունեություն է ծավալել Իրանի մշակութային կյանքի շատ ոլորտներում: Նրա գործի մասին իրանահայ երաժշտագետ Ժորա Մինասյանը գրում է. « ... դասական երաժշտությունը մուտք է գործում Իրան և առանձնահատուկ զարկ ստանում Ա. Տեր-Հովհաննիսյանի սան, իրանահայ երաժշտագետ, երգահան և խմբավար Լ. Գրիգորյանի ջանքերով»⁶:

Նա հետաքրքրություն սերմանեց դասական արվեստի, երաժշտական գործիքների նկատմամբ և՛ հայերի, և՛ պարսիկների շրջանակներում: Մեծ համբավ ուներ 1916-ին Նրա հիմնադրած «Սալոն» նվագախումբը, որ Իրանում առաջին նվագախմբերից մեկն էր: Առանձնապես գնահատելի է Նրա մանկավարժական գործունեությունը: Լ. Գրիգորյանի մասնավոր դասերին մասնակցում էին Իրանի թագավորական ընտանիքի զավակները: Երկար տարիներ՝ մինչև իր կյանքի ավարտը, նա դասավանդել է Թեհրանի կոնսերվատորիա-

⁶ Այս մասին տե՛ս «Մասիս» շաբաթաթերթ, Լոս Անջելես: Այս և մեր այլ հոդվածներում օգտագործված տեղեկատվական նյութերը ձեռք ենք բերել Թեհրանում՝ հայ մշակութային կենտրոններում և առանձին անհատների մոտ պահվող արխիվներից: Դրանք հիմնականում կարգավորված և թվագրված չեն, հաճախ պատճենահանումներ են կամ որևէ հրատարակված նյութի առանձին հատվածներ:

յում, ունենալով գերխնդիր՝ պատրաստել հնարավորինս շատ երաժշտության ուսուցիչներ հայկական և պարսկական դպրոցների պահանջը բավարարելու համար:

Աննախաղեպ էր Իրանում առաջին օպերային ներկայացման նախաձեռնությունը, որն իրականացրեց Լ. Գրիգորյանը. դա Ա. Տիգրանյանի «Անուշ» օպերան էր, որ 1930-ականների սկզբին բեմադրվել է Թեհրանում՝ դառնալով Իրանում պարսկերենով առաջին օպերային ներկայացումը: Թարգմանիչներն են՝ իրանահայ գրող Արամ Ալեւյանը և թեմական դպրոցի պարսկերենի ուսուցիչ Միրզա Զ. Ախգարին:

Աշոտ Պատմագրյանի կյանքն ու գործունեությունը չի պարփակվել Իրանի սահմաններում, այլ կապվել է Լիբանանի, Եգիպտոսի, Ամերիկայի, Ֆրանսիայի, Իսպանիայի և Հայաստանի հետ: Որպես երաժշտագետ, կոմպոզիտոր, խմբավար, նաև երաժշտահասարակական գործիչ՝ հանդես է եկել գրեթե բոլոր հայաշատ քաղաքներում: Նա ստեղծագործելուն զուգահեռ զբաղվել է մանկավարժական գործունեությամբ, կազմել երգչախմբեր ու նվագախմբեր և ելույթներ ունեցել այն բոլոր քաղաքներում, որտեղ բնակվել է:

1910-1920-ականների Թավրիզի երաժշտական կյանքի զարգացման նոր փուլի մասին պատմելիս Ա. Տեր-Հովհաննիսյանն ականատեսի խոսքով հիշատակում է շնորհալի երիտասարդ երաժշտի՝ Ա. Պատմագրյանի կատարած Կոմիտասի երգերի քառաձայն և բազմաձայն մշակումները, հեղինակային մանկական օպերետները: Նրա նորամուծությունները դարձել էին տեղի հասարակության լայն շրջանակների հետաքրքրության և քննարկման առարկա: Իրանի թագաժառանգի պատվին կազմակերպված համերգին Ա. Պատմագրյանը ներկայացնում է պարսկական ազգային երգեր՝ առաջին անգամ քառաձայնված և ներդաշնակված: Պարսիկների ականջին դեռևս խորթ հնչողությունը հմտորեն էր մատուցվել և ընդունվել մեծ ջերմությամբ: Մշտական համերգների հայտագրերն աստիճանաբար համալրվում են նաև պարսկական ավանդական երաժշտության նմուշներով՝ մշակված Ա. Պատմագրյանի կողմից: Այդպիսով, պարսիկ ժողովուրդն առաջին անգամ հնարավորություն է ստանում լսելու իր երգը սիմֆոնիկ նվագախմբի հնչողությամբ: Բազմաշնորհ արվեստագետին պատվիրում են գրել օպերա՝ Ֆիրդուսու ծննդյան 1000-ամյակի տոնակատարությունների առիթով, որը ներկայացվել է պարսկերենով:

Այս և Պատմագրյանի բեղուն գործունեության այլ փաստեր արձանագրված են նրա հորեղյանի առիթով հրատարակված գրքում⁷:

Առանձնահատուկ դրվատանքի է արժանացել **Ռուբեն Գրիգորյանի** բազմաձևավոր գործունեությունը: Կոմպոզիտոր, դիրիժոր, ջութակահար, երաժշտագետ, մանկավարժ լինելուց զատ, նա եղել է իրանական պետական մշակութային կառույցների ղեկավար-նախագահ, այդ թվում՝ Պարսիկ երաժիշտների ընկերակցության և ՅՈՒՆԵՍԿՕ-ի Իրանի մասնաճյուղի երաժշտական բաժանմունքի նախագահ, Թեհրանի կոնսերվատորիայի ռեկտոր (1948-1951թթ.): Ռ. Գրիգորյանի՝ Իրանի արքայական սիմֆոնիկ նվագախմբի երկարամյա դիրիժորի և երգչախմբի ղեկավարի բեղուն գործունեության մասին Իրանի Բարձրագույն ուսման խորհրդի նախագահ Ռեզա Գորգանն ասել է, որ նա «պարսկական երաժշտության պատմության մեջ մի նոր դարաշրջան է բացել»: Որպես նորարար, Թեհրանում հիմնելով «Կոմիտաս» քառյակը, Ռ. Գրիգորյանն անսամբլային այդ ժանրի և կատարողական ավանդույթների փաստացի ներմուծողն է Իրանի մշակույթ⁸:

Միևնույն ժամանակ նա՝ որպես պարսկական հնագույն ժողովրդական երգերի հավաքող և մշակող, պարսիկների ընկալումներում կարևորվել է իբրև յուրովի Կոմիտաս, անշուշտ ստեղծագործական օժտվածության և հավաքչական գործունեության այլ չափաձևերով և մասշտաբներով⁹: Ռ. Գրիգորյանը շարունակել է իր արդյունավետ գործունեությունը ԱՄՆ-ում՝ Բոսթոնում, որտեղ ընտանիքով հաստատվել է 1951 թ.:

Թեհրանի կոնսերվատորիայի դաշնամուրային ֆակուլտետի ղեկավար, կոմպոզիտոր, դաշնակահար **Էմանուել Մելիք-Ասլանյանը** Իրանի դաշնամուրային կատարողական արվեստի հիմնադիրներից է, գերմանական դաշնամուրային դպրոցի ավանդույթների խանդավառ քարոզողը: Մեծ գնահատանքի

⁷ **Պատմագրյան Ա.**, Քառասունամեայ յոթելեան Աշոտ Պատմագրեանի երաժշտական-կրթական գործունեութեան (խմբ.՝ Ռ. Սիմոնեան), Պեյրուք, 1962:

⁸ **Բրուտյան Յ.**, Իրանահայ երաժշտական մշակույթը, Գիտական աշխատությունների միջբուհական ժողովածու: Արվեստագիտություն 2, Երևան, 1975, էջ 61:

⁹ Այդ մասին, ինչպես նաև իրանցի անվանի արվեստագետների հայտնած արժեքավոր շատ տեղեկություններ և կարծիքներ են ամփոփում Ս. Մեսրոպ Մաշտոց շքանշանակիր, վաստակաշատ խմբավար, երգահան, մանկավարժ Տիգրան Սուքիասյանի անտիպ ուսումնասիրությունները: Նա Թեհրանի «Սիփան» մշակութային միության «Կոմիտաս» երգչախմբի հիմնադիր ղեկավարն է եղել շուրջ 4 տասնամյակ: Կազմել և ղեկավարել է բազմաթիվ այլ երգչախմբեր և հանդես եկել հետաքրքիր դասախոսություններով՝ նվիրված Իրանում հայկական երաժշտարվեստի ծնավորման և զարգացման խնդիրներին:

արժանացած երաժիշտը եռանդուն մասնակցություն է ունեցել Իրանի մշակութային կյանքի կազմակերպչական հարցերում: Է. Մելիք-Ասլանյանին հաճախ էին դիմում կարևոր միջոցառումների երաժշտական ձևավորման առիթներով: Թեհրանի օպերային թատրոնի բացման կապակցությամբ նա ներկայացրել է պարսից պատմահերոսական թեմայով գրված իր «Գուլբանգ» վոկալ-սիմֆոնիկ պոեմը, իսկ Իբն Սինայի ծննդյան 1000-ամյակի միջոցառումներին՝ «Փարվանե» (Չարգահ) դաշնամուրային պիեսը:

Կոմպոզիտոր, ջութակահար, հասարակական գործիչ, միջազգային մրցույթների դափնեկիր **Ալֆրեդ Մարդոյանը** երկար տարիներ եղել է Թեհրանի օպերային թատրոնի գեղարվեստական ղեկավարն ու երկրորդ դիրիժորը, վարել այլ պատասխանատու ղեկավար պաշտոններ Իրանի հեռուստատեսության երաժշտական բաժնում և «Ռուդաքի» նշանավոր համերգասրահում: Պետական ծրագրով նրա հիմնած և ղեկավարած քառաձայն երգչախումբն ու նվագախումբը բազմաթիվ ելույթներ են ունեցել արքունական միջոցառումների ժամանակ: Ինչպես դասական երաժշտարվեստը ներկայացնող շատ արվեստագետներ, Ա. Մարդոյանը նույնպես Հեղափոխությունից հետո տեղափոխվել է և շարունակել իր ստեղծագործական գործունեությունը Լոս Անջելեսում:

1950-ականների վերջերից մի քանի տարի Թեհրանի օպերային երգչախումբը ղեկավարել է Իրանում մեծ համբավ վայելող կոմպոզիտոր **Լյուդվիգ Բազիլը** (Բարսեղյան): Որպես տաղանդաշատ ջութակահար՝ նա վարել է Թեհրանի բարձրագույն երաժշտանոցի ջութակի դասարանը: Սակայն ստեղծագործելու համար առավել նպաստավոր միջավայր փնտրելու նպատակով 1964-ին Բազիլը մեկնել է Թեհրանից, հաստատվել Մյունխենում և շարունակել իր ակտիվ գործունեությունը Գերմանիայում:

Ամփոփելով կարող ենք վստահորեն ասել, որ հիշատակված, ինչպես նաև բազմաթիվ այլ նվիրյալ արվեստագետներ համարձակորեն ընդլայնել են Իրանի պրոֆեսիոնալ երաժշտարվեստի հորիզոնները՝ հարստացնելով և «բազմաձայնելով» այն: Նրանք բոլորն էլ արժանացել են Իրանի պետական բարձրագույն կրթական և մշակութային բազմաթիվ շքանշանների:

ԱՄՓՈՓՈՒՄ

Հոդվածը նվիրված է պարսկահայ երաժիշտ արվեստագետների բազմաձայն գործունեությանն Իրանում: Հարուստ փաստագրական նյութերի ուսումնասիրությունը վկայում է հայ երաժիշտների անգնահատելի ներդրումն

Իրանի մշակույթի ամենատարբեր ոլորտներում: Նրանց պրոֆեսիոնալ գործը բարձր է գնահատվել Իրանում:

Բանալի բաներ – իրանահայ, կոմպոզիտոր, երաժիշտ, օպերա, մշակութային կյանք:

АРМЯНСКИЕ КОМПОЗИТОРЫ В ИРАНЕ

ШУШАН АЙВАЗЯН

Статья посвящена широкой деятельности армянских композиторов в Иране. Изучение богатых фактических материалов свидетельствует о значительной роли армянских музыкантов в разных сферах иранской музыкальной культуры. Их профессиональная деятельность высоко оценивалась в Иране.

Ключевые слова – ирано-армянские связи, композиторы, музыканты, опера, культурная жизнь.

ARMENIAN MUSIC COMPOSERS IN IRAN

SHUSHAN AYVAZIAN

The article is dedicated to the extensive activities of Iranian-Armenian musicians in Iran. The survey of rich documentary materials proves the notable contribution of Armenian musicians to the different spheres of Iranian cultural life. Their professional exertion has been highly appreciated in Iran.

Key words – Iranian-Armenian, music composer, musician, opera, cultural life.